

Úvahy o identitách žien

Magda Petrjánošová

Katedra psychológie FiFUK Bratislava, LMU München

Za niekoľko posledných generácií sa v Európe život predovšetkým mestského obyvateľstva radikálne zmenil. Výrazný a výhradný vplyv rôznych monolitických ideológií nahradil vplyv masových médií. Spoločnosť je vysoko segmentovaná a tieto segmenty sú navzájom veľmi odlišné. Vedecko-technický vývoj sa zrýchľuje, a zároveň je oslabená viera v jeho pokrokovosť - lineárny postup v ústrety krajším zajtrajškom. Prienik počítačov, internetu a ďalších technológií do každodenného života je na takej úrovni, že ich výpadok sa rovná kolapsu systému. Trendy, ktoré som vyššie naznačila, sa zvyknú označovať ako globalizácia, individualizácia, pluralizácia, komputelizácia a virtualizácia, atď. a ich komplexná súčinnosť a vplyv na život ľudí ako postmoderna (Gergen, 1991, Bauman, 2002), resp. druhá, reflexívna (Beck, 1986, Beck, Giddens, Lash, 1996) alebo neskorá moderna (Giddens, 1991, Keupp a kol., 1999).

Na úrovni bližšej jednotlivcom sa hovorí o meniacich sa rodových rolách; o nových uvoľnenejších formách spoluzitia, ktoré nahradili pevne zovretú rozvetvenú rodinu; o nových pružných čiastkových a meniacich sa zamestnaniach namiesto solídneho remesla na celý život; o mnohonásobnom členstve v skupinách (súčasne aj postupne) a migrácii nielen v rámci vlastného štátu (Keupp a kol., 1999, Sennet, 1998, Castells, 1997). V pozitívnom zmysle sú témou mnohonásobné a opakované možnosti voľby (Gergen, 1991, Taylor, 1996), v negatívnom fragmentácia a strata istoty (Bauman, 1995). Domnievam sa, že s určitými výhradami môžeme hovoriť o postmoderne aj v našom stredoeurópskom priestore.

Jedným z dôležitých dôsledkov spomínaných spoločenských zmien je aj meniace sa chápanie subjektu. Identita sa stáva ešte dôležitejšou témou v odbornom aj laickom diskurze. Zdôrazňuje sa dôraz na interakciu a vzťahy medzi ľuďmi, na vplyv kultúry a kontextu, a význam jazyka (napr. Keupp a kol., 1999). Avšak myšlienka, že sociálne sa určitým spôsobom podieľa na self, bola v psychológii explicitne formulovaná už pred viac než sto rokmi Jamesom (1891), ktorý postuloval existenciu sociálneho ja; ďalej ju rozvíjali Cooley (1902) konceptom zrkadlového ja a Mead (1934) tézou, že bez spoločnosti nemôže existovať self. Goffman (1959/1999) prispel svojou metaforou účinkujúceho a obecnstva, ktoré mu pomáha podať presvedčivý výkon, t.j. plauzibilne prezentovať svoju verziu reality. Erikson (1968) upozornil na historický a kultúrny kontext - nemožno oddeliť osobný rast a spoločenské zmeny príp. osobnú krízu a krízu spoločnosti v danom historickom období. Navyše ide o proces neustály, ktorý sa nikdy nezastaví (ibid): "Identita nie je nikdy 'ustanovená' ako nejaký výkon vo forme osobného brnenia alebo niečoho statického a nemeniteľného." (str. 24)

Všetci títo autori sú vďaka záujmu o vplyv sociálna pri formovaní, udržiavaní a zmenách osobnej identity a vďaka dôrazu na vplyv vzťahov a interakcií s inými ľuďmi považovaní za predchodcov súčasných psychologických smerov, ktoré hovoria o mnohonásobnom self a o vyjednávaní identity v komunikácii s inými ľudskými bytosťami pomocou jazyka.

Z množstva autorov uvádzam len niekoľkých ako príklad: Berger, Luckman (1966/1999) tvrdia, že teórie identity bývajú zabudované do širšieho výkladu reality a nové ponímania sveta okolo nás zvyknú priniesť nové náhľady na identitu. Gergen a Gergen (1988) argumentujú, že ani self-narratives (príbehy o sebe, ktorými dávame vlastnému životu smerovanie a zmysel) nie sú len dielom jednotlivca, ale sú silne ovplyvnené kultúrou, pretože sú závislé od používania

spoločných symbolov, sociálne akceptovaných prejavov a neustáleho „vyjednávania“. Harré (1998) v podobnom zmysle tvrdí, že self je len fikciou, že sme si len navykli o určitých aspektoch prúdu aktivity, produkovanej osobami v interakcii, hovoriť ako o samostatnej entite, hoci takou vôbec nie je. V kontraste s radikálne sociálnym poňatím Gergena a Gergenovej však upozorňuje na dôležitosť neurofyziologickej stránky osobnosti a na relatívnu stálosť schopností, spôsobilostí a temperamentu. Kellner (1991) upozorňuje na zvyšujúcu sa dôležitosť populárnej kultúry, ktorá ponúka množstvo rol a stáva sa javiskom práce s identitou a fragmentácie subjektu. Pripomeňme si v tejto súvislosti práce o vplyve reklamy a masmédií z nášho prostredia (napr. Bačová, 2001, Indruchová, 1995, Wallace – Lorencová, 1995).

Identita v postmodernom zmysle sa teda chápe ako neustále mnohostranne vyjednávaná, meniac sa, nie je to niečo rigidné a stále, ale neustále vznikajúce, akoby sme nemali stabilnú koncepciu samých seba, skôr kapacitu pre nekonečné fluktuácie, ktoré navyše závisia od toho, ako sa k nám správajú iní ľudia (porovnaj aj Bačová, 1997).

Čo sa týka špeciálne rodových identít žien, de Beauvoir už v roku 1967 tvrdila, že „ženou sa nik nerodí, stáva sa ňou“ (str. 22). Neskôr sa v tomto zmysle začalo používať rozlíšenie na pohlavie a rod (v angličtine sex a gender) - Pohlavie vypovedá o biologickom, fyziologicko-anatomickom základe, rod o symboloch a kultúrnych očakávaniach (Szapuová, 1998). O procesoch tohto stávania sa ženou písalo množstvo autoriek a autorov. Za neopsychoanalýzu spomeňme Chodorow (1985), ktorá tvrdila, že v rannej výchove dievčat neprichádza k zásadnej separácii od matky, preto ženská identita spočíva skôr v budovaní vzťahov, primknutí sa k iným ľuďom, vo vzájomnosti. Ďalšie práce zdôrazňovali inú výchovu dievčat a chlapcov doma a v škole (napr. Scheu, 1977/2000, Archer, Lloyd, 1987/2000, Grabruker, 1985), iné očakávania a iné požiadavky dospelých, a v konečnom dôsledku iné skúsenosti detí rôzneho rodu z tej istej rodiny alebo triedy. V podobnom zmysle Belotti (1973/2000) dokumentovala výber odlišných hračiek už pre dojčatá rôzneho pohlavia a odlišnú detskú literatúru pre dievčatá a chlapcov. Walum (1977) dokonca rôzne posudzovanie dojčiat, podľa toho, či si posudzovatelia mysleli, že ide o dievčatko alebo chlapca. Ďalší vplyv, pôsobiaci na ženy po celý život metaforicky označila Wolf (1991) ako mýtus krásy (porovnaj aj Grogan, 2000). Keď akceptujeme súčasné teórie identity, nedá sa ignorovať dôležitosť každodennej skúsenosti počas celého života a vplyv jazyka. Senzitivizácia voči používaniu jazyka a možnému vplyvu je u nás skoro v rovnakej miere podceňovaná laikmi aj odborníkmi, hoci v zahraničí sa už presadzujú veľmi presné a konkrétne normy, ktorých vplyv sa u nás zrejme bude zvyšovať aj v súvislosti s členstvom v EÚ.

V našich podmienkach bol dôležitým faktorom aj diskurz o postavení rodov za socializmu. Rovnoprávnosť rodov bola deklarovaná v ústave a túto ideu navyše posilňoval systém štátom dotovanej starostlivosti o deti v jasliach a škôlkach, a v súvislosti s tým vysoká zamestnanosť žien, ale aj známe obrázky traktoristiek, kozmonautiek a pod. V kontraste k tomuto ideálnemu obrazu však James (1996) upozorňuje na rôznu výšku plátov vzhľadom na rôzne zastúpenie žien a mužov v lepšie platených povolaniach a vo vyšších riadiacich pozíciách (pozri aj Vodrážka 1998); a na vysoko prevažujúcu výhradnú starostlivosť žien o deti a domácnosť.

V dôsledku toho máme dnes na Slovensku veľmi zvláštne chápanie ženskej roly. Na jednej strane je percento zamestnaných žien v produktívnom veku omnoho vyššie (Bútorová, 1996) než napríklad v Spolkovej republike Nemecko (Kurz, 2003), s tým súvisí aj finančná nezávislosť žien. Súčasne by sa vďaka deklarácii rovnosti len ťažko presadil diskurz o intelektuálnej menejcennosti žien, a z toho vyplývajúce odkázanie do sféry domácnosti. Na druhej strane stále prevažuje obraz ženy ako hlavnej osoby starajúcej sa o deti a domácnosť (vysvetľovaný jej kompetenciu v tejto oblasti, prirodzeným sklonom venovať sa týmto aktivitám,

atď...). Na jednej strane napriek všetkým zmenám v spoločnosti, zistila Bútorová (1996) stále prevládajúce rodové stereotypy o tom, že žena má byť citlivá, prispôsobivá, uprednostňujúca city a potreby iných pred vlastnými a má sa starať o iných; a muž má byť aktívny, úspešný, výkonný a nie „zoženštelý“. Na druhej strane jednodariérové manželstvo, kde ide výlučne o mužov postup v zamestnaní u nás nie je všeobecne záväzným modelom, 52% žien a 46% mužov si myslí, že je možné udržať funkčnú rodinu, aj keď si kariéru budujú obaja manželia (ibid).

Domnievam sa, že v našej spoločnosti v súčasnosti existuje vedľa seba viacero konfliktných diskurzov o existencii a prípadnom pôvode rodových rozdielov, ktoré zrejme súvisia s vyššie spomínanými vplyvmi.

V oblasti názorov na existenciu rodových rozdielov je možné nájsť základnú dichotómiu, ktorá sa ďalej špecifikuje. Ak sa predpokladá, že rodové rozdiely existujú, nachádzame tieto tézy:

1. „ženské“ aj „mužské“ vlastnosti sú rovnako dobré príp. sa dokonca dopĺňajú,
2. „mužské“ vlastnosti sú lepšie,
3. „ženské“ vlastnosti sú lepšie,
4. intraskupinové rozdiely sú v skutočnosti väčšie než rozdiely interskupinové.

V ideálne znejúcej téze o rovnakej hodnote príp. dopĺňaní sa „ženských“ a „mužských“ vlastností môže byť reč o skutočnej partnerskej rovnocennosti a rovnoprávnosti, ale zároveň môže skrývať implicitné prekoncepty napr. o rozdelení práce v rodine a domácnosti, ktoré nemusia vyhovovať všetkým ženám a mužom, ktorých okolie by ich od nich mohlo vyžadovať. Filozofický exkurz – v európskej kultúre existuje prinajmenšom od čias gréckych filozofov istá tendencia chápať svet v bipolárnych pároch, napr. muž vs. žena, duch vs. telo, kultúra vs. príroda, svetlo vs. tma, vpravo vs. vľavo a pod. Viacero autorov a autoriek (pozri napr. Szapuová, 1998) upozornilo na fakt, že tento princíp je síce hrubým zjednodušením skutočnosti, ale nie je sám o sebe nebezpečný. Problém spočíva v ťažkostiach nazerať na dva protiklady ako na rovnako dobré/ zlé, čiže hodnotiac ich rovnako, alebo dokonca nehodnotiac ich vôbec. Zvýšená vnímaná hodnota jednej strany prirodzene znižuje hodnotu strany druhej. Tento princíp by mohol napomôcť osvetliť nasledujúce dve tézy.

Pri vyššom hodnotení „mužských“ vlastností sa zvykne klásť dôraz hlavne na mužskú racionalitu v kontraste s emocionálnym fungovaním ženského mozgu. Pri dôraze na emocionálnu inteligenciu a tzv. soft skills ide skôr o vyššie hodnotenie „ženských“ vlastností v kontraste s mužskou „sociálnou menejcennosťou“. Z oboch týchto téz sa odvíjajú vysvetlenia ďalších rodových rozdielov a nezanedbateľné predpoklady o tom, ako koexistencia rodov funguje/ má fungovať v bežnom živote.

Ďalšia téza hovorí o tom, že síce existujú štatisticky dokázateľné rozdiely medzi genosovými skupinami v jednotlivých kognitívnych aktivitách napr. vo výkone v priestorovo-orientačných a jazykových úlohách, ale rozdiely vrámci skupín sú väčšie (napr. Beňušková, 2003).

Ak sa naopak predpokladá, že rodové rozdiely neexistujú, nachádzame tieto tézy:

1. rozdielnosť rodov je sociálnou konštrukciou,
2. neexistencia rodových rozdielov je zamlčaným predpokladom,
3. rodové rozdiely kvázi neexistujú.

V prvom prípade sú hlavnými argumentmi modely ženskosti a mužskosti v iných dobách a iných kultúrach odlišné od tých dnešných v našej kultúre (spomeňme napr. škandinávске a islamské krajiny), hovorí sa o performatívnej rodovej identite (Butler, 1991/2003). V druhom prípade sa mlčky predpokladá, že rodové rozdiely v konkrétnych oblastiach neexistujú, alebo nemajú žiaden vplyv. Domnievam sa, že by sme do tejto kategórie mohli zaradiť skoro všetky

psychologické teórie (napr. osobnosti, inteligencie, emócií, atď.). V treťom prípade ide tiež o psychologické teórie, keď sa síce nepredpokladajú rozdiely medzi rodmi, ale ženy „z neznámych príčin“ skórujú nižšie a sú hodnotené ako menej vyvinuté, menej morálne a pod. Sem patria známe Kohlbergove štádiá morálneho vývinu, Eriksonove/ Marciove štádiá dosahovania identity a pod. Táto téza sa mi javí byť vyslovene nebezpečnou, pretože dodáva „vedecké“ dôkazy o menejcennosti žien v rôznych aspektoch. Na tomto mieste chcem tiež poznamenať, že hoci v psychológii už existuje kritika týchto teórií (napr. Gilligan, 2001), pri miešaní vedeckého a populárneho diskurzu sa podobné teórie šíria práve vo svojej pôvodnej forme.

Základné tézy o pôvode rodových rozdielov je tiež možné zjednodušene prezentovať ako dichotómiu - rodové rozdiely sú buď považované za vrodené, dané, viac-menej nemenné, súvisiace s hormónmi, genetikou (esencializmus), alebo za postupne získavané od najrannejšieho detstva (viď vyššie uvedené výskumy o odlišnej socializácii chlapcov a dievčat). Becker-Schmidt a Knapp (2000) si tiež kladú otázku, či génušové skupiny majú naozaj kontrastné vlastnosti, alebo sú im odlišné atribúty len pripisované, a to so všetkými dôsledkami, ktoré by to mohlo spôsobiť.

Tieto veľmi kontrastné diskurzy rodovosti sú v našej spoločnosti všetky prítomné súčasne. Presadzujú a šíria ich však často rôzni aktéri rôznou silou a prostriedkami a nachádzajú rôzne silnú odozvu. Ako príklady uvediem len pomerne odborne písaný časopis *Aspekt*, ktorý vydáva Záujmové združenie žien *Aspekt* a knižku *Základy mužského šovinizmu*, ktorá v susedných Čechách pre veľký úspech vyšla už v 11. vydaní.

Literatúra:

Archer, J., Lloyd, B.: *Výchova chlapcov a dievčat, výňatky z Growing up male or female*, Cambridge University Press, 1987, publikované v časopise *Aspekt* 2000/1, str. 48-58.

Bačová, V.: O veľkých a malých konštrukciách identity. In Bačová, Kusá (eds.): *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Spoločenskovedný ústav SAV Košice, str. 12-21, 1997.

Bačová, V.: *Reklama z perspektívy príjemcov a príjemkýň na príklade zobrazovania a vnímania ženského tela vo veľkoplošnej reklame*, Československá psychológia, ročník XLV, číslo 4, str. 354-374, 2001.

Bauman, Z.: *Life in Fragments – Essays in Postmodern Morality*, Oxford, Blackwell, 1995.

Bauman, Z.: *Úvahy o postmoderní době*, Praha, Sociologické nakladatelství Slon, 2002.

Beck, U., Giddens, A., Lash, S.: *Reflexive Modernisierung. Eine Kontroverse*. Frankfurt/M, Suhrkamp, 1996.

Beck, U.: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/M, Suhrkamp, 1986.

Becker-Schmidt, R., Knapp, G. A.: *Feministische Theorien zur Einführung*, Junius Verlag GmbH, Hamburg, 2000.

Belotti, E. G.: *Hra, hračky a detská literatúra, výňatky z Dalla parte delle bambine*, Giangiacomo Feltrinelli Editore, Milano, 1973, publikované v časopise *Aspekt* 2000/1, str. 22-30.

Beňušková, L.: *Vzťah mozgu a mysle*, referát na konferencii Kognitívne vedy, 25.9. 2003, SAV.

- Berger, P. L., Luckman, T.: Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění (z anglického originálu *The Social Construction of Reality*, 1966). Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), Brno, 1999.
- Butler, J.: Trampoty s rodom. Feminismus a podryv identity (anglický originál *Gender Trouble*, 1991), Bratislava, Aspekt 2003.
- Bútorová, Zora et al: On a ona na Slovensku, Bratislava, Focus 1996.
- Castells, M.: *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Vol. II: *The Power of Identity*, Oxford, Blackwell, 1997.
- Cooley, Ch. H.: *Human Nature and the Social Order*, str. 179-185, Scribner's, 1902. Dostupné z World Wide Web <http://raven.jmu.edu/~ridenelr/DSS/Cooley/COOLWRK.html>
- de Beauvoir, S.: *Druhé pohlavie*, zv. 1, Bratislava, Obzor, 1967.
- Erikson, E. H.: *Identity. Youth and Crisis*, London, Faber and Faber, 1968.
- Gergen, K. J.: *The Saturated Self. Dilemmas of Identity in Contemporary Life*, New York, BasicBooks, 1991.
- Gergen, K.J., Gergen, M.M.: *Narrative and the Self as Relationship* in L. Berkowitz: *Advances in Experimental Social Psychology*, Volume 21, , str. 17-56, London, Academic Press, 1988.
- Giddens, A.: *Modernity and Self-identity*, Cambridge, Polity Press, 1991.
- Gilligan, C.: *Jiným Hlasem. O rozdílné psychologii mužů a žen*, Praha, Portál, 2001.
- Goffman, E.: *Všichni hrajeme divadlo* (z anglického originálu *The Presentation of Self in Everyday Life*, 1959), Praha, Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999.
- Grabrucker, M.: *Typisch Mädchen. Prägung in den ersten drei Lebensjahren. Ein Tagebuch*, Frankfurt/ M, Fischer Taschenbuchverlag, 1985.
- Grogan, S.: *Body Image: Psychologie nespokojenosti s vlastním telem*, Praha, Grada Publishing, 2000.
- Harré, R.: *The Singular Self, An Introduction to the Psychology of Personhood*, Sage Publications, 1998.
- Hausmann, J.: *Základy mužského šovinizmu*, Ústí nad Labem, Reneco, 2001.
- Chodorow, N.: *Das Erbe der Mutter. Psychoanalyse und Soziologie der Geschlechter*, München, Frauenoffensive, 1985.
- Indruchová, L.: *Představa ženskosti v současné velkoplošné reklamě v české republice*, Aspekt 1995/2-3, str.149-155.
- James, Kevin: *Women in Trasion: The Role of the Women in the Czech republik and Slovakia post 1989*, Human affairs, Vol. 6, 1996, 1, str. 45–62.
- James, W.: *Principles of Psychology*. Chap. X - *The Consciousness of Self*, str. 188-259, Encyclopaedia Britannica, Inc., Chicago, 1952.
- Kellner, D.: *Popular Culture and the Construction of Postmodern Identities*. In Lash, S., Friedman, J. (eds.) *Modernity and identity*, str. 141-177, Cambridge, Blackwell, 1991.
- Keupp, H. a kol: *Identitätskonstruktionen. Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne*, Reinbeck bei Hamburg, Rowolth, 1999.

Kurz, K.: Geschlechterrollen – Und sie bewegen sie doch? Workshop W4 na konferencii Gender Tagung an der Universität Bamberg, 10.-11.1. 2003, Bamberg, SRN.

Mead, G.H.: Mind, Self, and Society. University of Chicago Press, 1934.
<http://raven.jmu.edu/~ridenelr/DSS/Mead/MINDSELF.html>

Sennett, R.: Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus. Berlin, Berlin Verlag, 1998.

Scheu, U.: Nenarodíme sa ako dievčatá, urobia nás nimi, výňatky z Wir werden nicht als Mädchen geboren, wir werden dazu gemacht, Frankfurt/ M, Fischer Taschenbuch Verlag, 1977, publikované v časopise Aspekt 2000/1, str. 31-46.

Szapuová, M.: Kategória rodu vo feministickom diskurze, Aspekt 1998/1, str. 32-38.

Taylor, Ch.: Quellen des Selbst: Die Entstehung der neuzeitlichen Identität, Frankfurt/ M, Suhrkamp, 1996.

Vodrážka, M.: Ženy, feminizmus a gender v českej spoločnosti v období 1989-1997 (neortodoxní historická reflexe), Aspekt 1998/2, str. 182-187.

Wallace-Lorencová, V.: Masmédia a zmeny stereotypov v rodových rolách na Slovensku, Aspekt 1995/ 2-3, str. 160-163.

Wallum, L.R.: The Dynamics of Sex and Gender: A Sociological Perspective. Chicago, Rand McNally, 1977.

Wolf, N.: The Beauty Myth, Vintage, New York, 1991.

PETRJÁNOŠOVÁ, Magda. Úvahy o identitách žien.

In HELLER, Daniel; PROCHÁZKOVÁ, Jana; SOBOTKOVÁ, Irena (ed.). *Psychologické dny 2004 : Svět žen a svět mužů : polarita a vzájemné obohacování : sborník příspěvků z konference Psychologické dny, Olomouc 2004*. Olomouc : Universita Palackého v Olomouci, 2005. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica, Psychologica 35 - suppl. Plný text příspěvku o rozsahu 6 s. je dostupný na přiloženém CD-ROM. ISBN 80-244-1059-1.